

МОХОНЧУК Б. С.,
аспірант кафедри
конституційного права України
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 342.8

КОНСТИТУЦІЙНИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ПРОЦЕСОМ ВИБОРЧОЇ ІНЖЕНЕРІЇ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Досліджено питання меж конституційного контролю за процесом виборчої інженерії. Проаналізовано рішення українського та зарубіжних органів конституційної юрисдикції. Сформовано концепцію правової оцінки виборчих систем на предмет відповідності результатів виборів волі народу та забезпечення принципу рівності виборчих прав. Останній розкрито через такі складові частини, як активне виборче право в формальному аспекті, матеріальному аспекті (під час розподілу округів та мандатів), пасивне виборче право, права меншин та гендерних груп.

Ключові слова: виборча система, виборча інженерія, конституційний контроль, рівність виборчих прав.

Исследован вопрос границ конституционного контроля за процессом избирательной инженерии. Проанализированы решения украинского и зарубежных органов конституционной юрисдикции. Сформирована концепция правовой оценки избирательных систем на предмет соответствия результатов выборов воле народа и обеспечения принципа равенства избирательных прав. Последний раскрыт через такие составляющие, как активное избирательное право в формальном аспекте, материальном аспекте (во время распределения округов и мандатов), пассивное избирательное право, права меньшинств и гендерных групп.

Ключевые слова: избирательная система, избирательная инженерия, конституционный контроль, равенство избирательных прав.

The article focuses on the limits of constitutional control of the electoral process engineering. Analyzed decisions of the Ukrainian and foreign bodies of the constitutional jurisdiction. Formed the concept of legal assessment of electoral systems for compliance with the results of the elections the will of the people and ensure the principle of equality of electoral rights. The principle of equality of electoral rights solved via such components as the active electoral right in the formal aspect, aspect of the material (at the time of distribution of constituencies and seats), passive suffrage, the rights of minorities and gender groups.

Key words: electoral system, electoral engineering and constitutional control, equality of electoral rights.

Вступ. Про необхідність відповідності виборчої системи нормам міжнародного, національного конституційного, виборчого права, дотримання суб'єктивних активних, пасивних і номінаційних прав у процесі її конструювання зазначено неодноразово [1, с. 93; 2, с. 275–281; 3, с. 25]. Очевидно, це покладає певні обмеження на законодавця та дозволяє розглядати виборчу систему органам конституційного контролю з точки відповідності нормам

права. Однак навіть із досвіду міжнародно-правового регулювання (ст. 21 Загальної декларації прав людини, ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права), діяльності ЄСПЛ (справа «Мат'є Моан і Клерфейт проти Бельгії» від 2 березня 1987 р.), Комітету ООН із прав людини (п. 21, 22 Загального коментаря, 57 сесія, 1996 р.), органів Ради Європи (п.п. 4. п. 2 «Кодексу належної практики у виборчих справах») неможливо зробити однозначних висновків про невідповідність якоїсь із виборчих систем нормам права. У кращому випадку вказані органи висловлюють окремі зауваження, однак у кінцевому рахунку залишають вказані питання на розсуд держави. Тому найбільш проблематичним виглядає питання про дискрецію законодавця під час конструювання виборчих систем та межі конституційного контролю за її функціонуванням.

Постановка завдання. Метою цієї статті є дослідження правового критерію конструювання виборчої системи та визначення меж конституційного контролю за процесом виборчої інженерії.

Результати дослідження. Питання конституційного контролю за процесом виборчої інженерії актуалізувалось в Україні після рішення Конституційного Суду України (далі КСУ) від 26.02.1998 №1-рп/98 (справа про вибори народних депутатів України), де суб'єкт подання оспорив конституційність окремих положень ЗУ «Про вибори народних депутатів України», в тому числі норму про 4-відсотковий легальний виборчий бар'єр, яка, на його думку, суперечила принципам виборчого права. Проте КСУ зазначив, що це є питанням «політичної доцільності» і воно має вирішуватися Верховною Радою України. Окрім цього, суд звернувся до положень листа Голови Верховної Ради України, де з приводу порушеного питання зазначається, що в основі подібних тверджень «лежать хибні уявлення авторів подань, за якими народне волевиявлення зводиться до спрощеного розуміння арифметичної суми волі виборців».

Висловлена правова позиція КСУ може мати право на існування, однак відверто «скромне» її обґрунтування та неоднозначність, на нашу думку, є доволі спірними і навіть небезпечними.

Говорячи про неоднозначність ми мали на увазі те, що з положень зазначеного рішення КСУ незрозуміло – питанням політичної доцільності є встановлення саме 4-відсоткового бар'єра чи визначення його рівня взагалі? У науці це рішення почали сприймати як відсторонення КСУ від обґрунтування свого ставлення до рівня загороджувального бар'єру та критеріїв його законодавчого визначення [4, с. 187]. І така позиція є цілком справедливою, з огляду на недостатність аргументів з боку КСУ.

Проте дослівне цитування положень рішення виглядає таким чином: «Конституційний Суд України дійшов висновку, що позбавлення списків кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій, що отримали менше чотирьох відсотків голосів виборців, права на участь у розподілі депутатських мандатів, є питанням політичної доцільності, і воно має вирішуватися Верховною Радою України». Тому якщо сприймати його буквально, то стосується така «політична доцільність» саме 4-відсоткового бар'єру. Вказане альтернативне, буквально тлумачення правової позиції КСУ запропоновано нами не стільки з метою «виправдувати» рішення органу конституційного контролю (обґрунтування щодо окресленого питання в ньому дійсно недостатньо, що добре прослідковується в порівнянні з аналогічним рішенням Конституційного Суду Латвійської Республіки, яке ми розглянемо нижче), а у зв'язку з потенційною небезпекою безмежної дискреції законодавця при обранні виборчої системи.

Адже історія знає неодноразові приклади, коли критерієм проектування виборчих систем були інтереси окремих політичних сил або діячів. Перш за все варто «відзначити» дев'ятого губернатора штата Массачусетс США Елбріджа Джеррі (Elbridge Gerry), від імені якого походить термін «джеррімендерінг» (метод нарізки виборчих округів в мажоритарних системах із метою розпорошення голосів конкурентів та забезпечення перемоги конкретного кандидата). Губернатор Е. Джеррі «покраяв» свій штат Массачусетс на округи так, що їх межі нагадували контур саламандри (звідси і назва терміну: джеррі + (сала) мандер) [5, с. 112].

Показовим є й італійський виборчий закон 1923 року, запропонований після приходу до влади Б. Муссоліні, економічним і політичним діячем, фашистом Джакомо Ачербо (Giacomo Acerbo). Виборчу систему, встановлену «законом Ачербо», інколи відносять до так званих систем «премій» [6, с. 679], які за своєю формою є пропорційними, однак за змістом – частіше за все ні. Їх сутність полягає в тому, що партія, яка отримала відносну більшість голосів (або не менше певного відсотку), набуває більшість або іншу фіксовану кількість мандатів. Власне, «закон Ачербо» й передбачав отримання 66% мандатів у парламенті партією, яка отримувала більшість голосів (однак не менш ніж 25%). Метою встановлення такої системи було забезпечення стійкої більшості фашистській партії в парламенті. Як зазначається в кембриджському виданні історії авторитарних країн, для прийняття цього закону Муссоліні подолав значний опір (який значно перевищував вплив 35 фашистських депутатів), загрожуючи розпуском парламенту та залякуючи депутатів, помістивши озброєних фашистських охоронців до дверей [7, с. 38].

Зазначені приклади демонструють ті загрози демократичного представництва, які можуть бути зумовлені маніпуляціями з виборчою системою. Тому ми вважаємо помилковою позицію повного ігнорування органом конституційного контролю питань виборчої інженерії. Звісно, варіативність виборчих систем залишає широку дискрецію політичного розсуду законодавця при їх конструюванні. Проте варто погодитись із В.М. Шаповалом про існування певних меж політичної доцільності. І якщо законодавець буде діяти за тією межею, то будуть порушені основоположні принципи виборчого права, такі як рівне і загальне виборче право. Водночас автор зауважує, що головне питання як таку межу встановити [8, с. 83]. У даному аспекті вдається доцільним аналіз рішень органів конституційного контролю інших держав.

Перш за все варто звернути увагу на рішення Конституційного Суду Латвійської Республіки (далі КС Латвії) від 23.09.2002, яке так само стосувалось загороджувального бар'єру на виборах до Сейму (однопалатний парламент Латвії). Відмінність полягала лише в тому, що він дорівнював 5% (хоча з 1992 до 1995 також був 4-відсотковим). Аналізуючи зміст рішення, можна відзначити декілька особливостей, яких відверто не вистачає в Рішенні КСУ від 26.02.1998.

По-перше, КС Латвії глибоко проаналізував історичний досвід діяльності Сейму і відзначив надмірну його роздробленість за відсутності легального бар'єру (кількість політичних сил у 1-му Сеймі дорівнювала 20 спискам, у 2-му – 25, у 3-му – 22, у 4-му – 20), що загрожувало політичній стабільності, ускладнювало процес формування уряду і навіть створювало урядові кризи. Також суд висловив припущення, що це було однією з причин кризи парламентаризму Латвії, яка розпочалась наприкінці 1933 – на початку 1934 років.

По-друге, зазначене рішення «пронизано» правовими позиціями як національних, так і міжнародних експертних висновків, що вже не дозволяє говорити про його поверхневість.

По-третє, суд аналізує легальний бар'єр не ізольовано, а в системному зв'язку з виборчою формулою («метод Сент-Лагю»).

По-четверте, КС Латвії так само визнав питання встановлення виборчого бар'єру політичним і відніс його до компетенції законодавця. Незважаючи на це, було зроблено кілька вкрай важливих зауважень. Так, суд наголосив: «При встановленні відсоткового бар'єру законодавець має враховувати, що він не повинен бути надто високим. У результаті його застосування не допустима ситуація, коли вибори перестають бути демократичними» [9].

Таким чином, КС Латвії продемонстрував власну нейтральність у тих межах, де законодавець може діяти виходячи з принципу політичної доцільності. Водночас суд показав готовість стати на захист демократичних засад виборів, якщо процес виборчої інженерії перестане переслідувати легітимні цілі. Аналогічних висновки присутні і в рішенні Конституційного Суду Чехії № 37/7 SbNU 251 від 02.04.1997 [10], де оспоровалось положення про застосування 5-відсоткового бар'єру.

Інший випадок демонструє приклад, як орган конституційного контролю стримує маніпулятивні пориви провладних сил. Так, виборча реформа 1998 в Словаччині була зу-

мовлена тим, що уряд Володимира Мечъяра (лідера Народної партії) бажав змін виборчого законодавства, які б посилювали шанси його партії на перемогу. Законопроект був внесений до парламенту напередодні закінчення строку формування списків депутатів, передбачав зміни виборчих округів та суттєве збільшення загороджувального бар'єру для коаліцій партій (якщо перед реформою для коаліцій вимагалось набрання 7% голосів загалом, то після реформи – 5% кожною партією, що входить до коаліції). Останнє було вкрай невідгідним для правоцентристських опозиційних об'єднань (Соціал-демократичної коаліції і Угорської партії).

Це спонукало 35 депутатів звернутись до Конституційного Суду Словацької Республіки, який скасував більшість змін виборчого законодавства, а в частині підвищення легально-го бар'єру для коаліцій зазначив, що такі зміни «перешкоджають участі політичних партій та громадян у політичному процесі» [11, с. 154–156].

Торкався питань виборчої інженерії й Конституційний Суд Італійської Республіки, де з 2005 року відповідно до «закону Кальдеролі» (Роберто Кельдеролі міністр інституційних реформ в уряді С. Берлусконі) в черговий раз відновлювалась дія «преміальної» системи. Основними ознаками зазначеної виборчої системи були: отримання абсолютної більшості мандатів партією чи блоком, які отримали відносну більшість голосів; закриті партійні списки; диференційований загороджувальний бар'єр тощо [12, с. 20].

Не хочемо вдаватись до її детальної характеристики (яка вже присутня в літературі [13, с. 333–335] [14, с. 20]), оскільки вважаємо таку систему недоцільною, диспропорційною, нестабільною (що підтверджується постійними змінами) і дуже сприятливою для маніпуляцій. Існують дуже складні для сприйняття виборчі системи (на кшталт систем єдиного перехідного голосу з обрахунками за «методом Міка» або «виваженого включеного методу Грегорі»), застосування яких може бути виправдане міркуваннями справедливості, демократизму, репрезентативності тощо. Аргументів щодо використання такого роду систем (до речі, одна з яких була запропонована й в Україні законопроектом «Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України»» від 15.09.2008 № 3150) ми не бачимо.

Власне, 4 грудня 2013 року Конституційний Суд Італійської Республіки прийняв рішення про скасування частини положень «закону Кальдеролі». У першу чергу це стосувалось системи «премій» для більшості, а також відсутності можливості для виборця віддавати преференції конкретним кандидатам [12, с. 22]. Проте серед іншого суд зауважив, що це не мішає парламенту прийняти новий виборчий закон відповідного до його політичних міркувань та принципів конституційного права [15]. Цим правом й скористався парламент прийнявши у 2015 році новий виборчий закон, відомий під назвою «Італікум», який багато в чому повторює систему «премій» «закону Кальдеролі» і викликає не менше зауважень.

Актуальним для України, де все частіше зазнає критики мажоритарна складова парламентської виборчої системи, є рішення Конституційного Суду Грузії 28 травня 2015 року. Виборча система Грузії була побудована на принципі паралельного використання двох виборчих систем. За пропорційною складовою розділювались 77 мандатів, за мажоритарною – 73. Саме мажоритарну складову в Грузії все частіше почали критикувати незалежні юристи, провідні та опозиційні політичні сили [16]. Усе це призвело до звернення до Конституційного Суду Грузії, рішення якого почало сприйматись як скасування мажоритарної системи. Хоча, як пояснив голова парламенту Грузії Давід Усупашвілі, дане рішення не означало скасування виборів по мажоритарним округам, а лиш вносило до них деякі корективи [17].

Дійсно, справа стосувалась статті 110 Виборчого кодексу Грузії, де було закріплено одномандатні округи за окремими муніципалітетами. Конституційний Суд Грузії постановив, що «оспорюваною нормою парламент механічно зв'язав виборчі округи з муніципалітетами, не врахувавши при цьому кількість зареєстрованих виборців». Внаслідок цього виборці зареєстровані в різних округах здійснювали не однаковий вплив на результати виборів. Для прикладу, в Сабурталінському окрузі (Тбілісі) мажоритарного депутата на позамісних виборах обирали 128545 виборців, а в Казбегському (регіон Мцхета-Мтіанеті, Східна

Грузія) – 8810 [18]. Це призводило до порушень рівності голосів у матеріальному аспекті і неспіврозмірно знизило вплив значної частини електорату на виборчі процеси.

І хоча справа стосується питань «ваги» голосу, рівності суб'єктивних виборчих прав, все-таки, за заявами колишнього прем'єр-міністра Грузії, коаліція «Грузинська мрія» планує перевести країну на повністю пропорційну виборчу систему після 2016 року [19].

Схожа справа була предметом розгляду в КСУ і стосувалась вона дисонансу між формальним та матеріальним аспектом рівності виборчих прав. Мова йде про Рішення КСУ від 04.04.2012 № 7-рп/2012. В останньому було визнано неконституційним положення ЗУ «Про вибори народних депутатів», згідно з яким закордонні виборчі дільниці створюються ЦВК при закордонних дипломатичних установах України, у військових частинах (формуваннях), дислокованих за межами України, з рівномірним співвіднесенням до всіх одномандатних округів, які створюються на території столиці України. Суд встав на позицію матеріального аспекту рівності, що в цілому може бути прийнятним.

Проте конкретно в цій ситуації ми схилиємось до позиції ГО «Інститут виборчого права», яка не бачила підстав для визнання зазначеного положення неконституційним, оскільки, серед іншого, частина друга статті 18 містила припис: «Відхилення кількості виборців в одномандатному окрузі не може перевищувати дванадцяти відсотків орієнтовної середньої кількості виборців в одномандатних округах», який поширювався в тому числі й на одномандатні округи м. Києва [20]. А така вимога повністю узгоджується з п.п. 4.2.2 п. 1 Кодексу належної практики у виборчих справах, де врегульовано питання рівності в матеріальному аспекті на рівні розподілу виборчих округів: «Максимально припустиме відхилення від норми не мало б перевищувати 10 відсотків, але в жодному разі не може перевищувати 15 відсотків, за винятком особливих обставин (захист інтересів компактно розселеної меншини, адміністративна одиниця з низькою щільністю населення)».

Висновки. Виборча система і окремі її елементи можуть бути предметом розгляду органу конституційного контролю. Історія знає неодноразові приклади намагання окремих політичних сил використати маніпулятивний потенціал виборчих систем. Орган конституційного контролю повинен утримуватись від втручання у виключно «політичні питання», як це, за твердженням судді Кирила Рубічика (Ciril Ribičič), було зроблено Конституційним Судом Словенії в 1996–2000 роках, коли суд взяв участь у реальній політичній боротьбі з більшістю в парламенті щодо тлумачення результатів референдуму про зміну виборчої системи [21, с. 2]. Однак це не дає можливість залишатись осторонь, коли демократичні засади виборів порушуються з міркувань політичної доцільності.

Виходячи з особливостей розглянутого міжнародно-правового регулювання, досвіду країн світу, вважаємо, що в питанні виборчої інженерії орган конституційного контролю повинен виходити з позиції дотримання принципів рівного виборчого права та «відповідності результатів виборів волі народу». Перший передбачає:

1) забезпечення рівного активного виборчого права у формальному аспекті (виборці повинні володіти однаковою кількістю голосів);

2) забезпечення рівного активного виборчого права в матеріальному аспекті під час розподілу округів (відповідно до п. 4.2.2 п. 1 Кодексу належної практики у виборчих справах допустиме відхилення від кількості виборців в окрузі не повинно перевищувати 10-15%);

3) забезпечення рівного активного виборчого права в матеріальному аспекті під час розподілу мандатів (зміна кількості втрачених голосів, «ваги» голосу не повинна ставити під сумнів легітимність результатів голосування, що може бути зумовлено як застосуванням надто високих виборчих бар'єрів, так і окремих виборчих систем. Перш за все, їх необхідно розглядати комплексно, виходячи з досвіду застосування виборчих систем та з огляду на ті цілі, які ставив перед собою законодавець);

4) забезпечення рівного пасивного виборчого права (відповідно до п. 7.2 Копенгагенського документу отримані мандати повинні бути об'єктом вільного змагання кандидатів. Різні типи виборчих систем апіорі є більш сприятливими для одних політичних сил, і менш – для інших. Однак їх зміна не повинна приводити до узурпації влади, бути результа-

том конкурентної боротьби і явно обмежувати ті політичні сили, які мають значну підтримку в суспільстві);

5) забезпечення рівних можливостей національним меншинам, гендерним групам.

Щодо принципу «відповідності результатів виборів волі народу» (група експертів Бюро по демократичним інститутам і правам людини ОБСЄ іменують зазначений принцип вимогою «репрезентативності» [22, с. 13]), то він був виділений російською некомерційною науково-дослідницькою організацією «Незалежний інститут виборів» на базі положень п. 3 ст. 31 Загальної декларації прав людини («Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна знаходити своє вираження в періодичних і нефальсифікованих виборах...»), п. 6 Копенгагенського документу («Воля народу, виражена вільно і під час періодичних і справжніх виборів, є основою влади та законності будь-якого уряду»), п. 1 Декларації про критерії вільних і справедливих виборів («У будь-якій державі повнота влади може походити лише з волевиявлення народу, вираженого на справжніх, вільних і справедливих виборах...») тощо. З вказаних положень можна зробити висновок, що держава повинна намагатись встановити для виборів до законодавчих органів влади таку виборчу систему, яка б дозволила адекватно відображати волю електорату в складі представницького органу [23].

Тому в тому випадку, коли критерії проектування виборчої системи перестають переслідувати легітимні цілі (на кшталт «закону Ачебро» або «джеррімендерінгу»), орган конституційного контролю повинен ставати на захист демократичного устрою. Власне, окреслені вимоги повинні лежати і в основі правового критерію конструювання виборчих систем законодавцем.

Список використаних джерел:

1. Афанасьєва М.В. Критерії законодавчого проектування виборчої системи / М.В. Афанасьєва // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. – 2012. – № 2. – С. 90–97.
2. Гнілорібов В.В. Оптимальна виборча система як ефективний механізм реалізації прав та свобод громадян України / В.В. Гнілорібов // Вибори Президента України – 2004: проблеми теорії та практики. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 9-10 червня 2005 року. – К. : Атіка, 2005. – 640 с.
3. Яковлев А. Розвиток виборчої системи як складова сучасного конституційного процесу в Україні / А. Яковлев // Юридична Україна. – 2013. – № 6. – С. 24–31.
4. Афанасьєва М.В. Роль прохідного бар'єра в технології пропорційного розподілу представницьких мандатів / М.В. Афанасьєва // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»: зб. наук. пр. / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), В.М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю.П. Аленін [та ін.] ; відпов. за вип. В.М. Дрьомін ; МОН України, НУ ОЮА. – Одеса : Юрид. л-ра, 2012. – Т. 11. – С. 180–193.
5. Шведа Ю.Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні / Ю.Р. Шведа. – Львів, 2010. – 462 с.
6. Борисов А.Б. Большой юридический словарь / А.Б. Борисов – М. : Книжный мир, 2010. – 848 с.
7. Todd A. History for the ib diploma paper 2: authoritarian states / A. Todd, W. Sally. – Cambridge, 2015. – 288 с. – (Cambridge University Press). – (2nd Revised edition).
8. Шаповал В. Проблема демократичності виборчої системи у контексті рішень конституційного суду України / В. Шаповал // Вибори та демократія. – 2008. – № 4. – С. 82–84.
9. Решение от имени Латвийской Республики от 23 сентября 2002 года, дело № 2002-08-01 [Електронний ресурс]. – 2002. – Режим доступу до ресурсу : http://www.satv.tiesa.gov.lv/wp-content/uploads/2002/06/2002-08-01_Spriedums_RU.pdf.
10. Principy volebního systému ČR – ústavnost tzv. pětiprocentní klauzule při volbách do Poslanecké sněmovny [Електронний ресурс] // NALUS: Vyhledávání rozhodnutí Ústavního soudu České republiky. – 1997. – Режим доступу до ресурсу у: <http://nalus.usoud.cz/Search/GetText.aspx?sz=PI-25-96>.

11. Современные избирательные системы. Вып. 9: Индонезия, Словакия, Филиппины, Хорватия / Л.М. Ефимова, И.А. Ракитская, А.Г. Орлов, К.А. Половченко; науч. ред. А.В. Иванченко, В.И. Лафитский. – М. : РЦОИТ, 2014. – 512 с.
12. Современные избирательные системы. Вып. 10: Италия, Малайзия, Перу, Сирия / Т.О. Кузнецова, Л.М. Ефимова, А.Г. Орлов, М.А. Сапронова; науч. ред. А.В. Иванченко, В.И. Лафитский. – М. : РЦОИТ, 2015. – 472 с.
13. Любарев, А.Е. Избирательные системы: российский и мировой опыт / А.Е. Любарев. – М. : РОО «Либеральная миссия»; Новое литературное обозрение, 2016. – 632 с. (Серия: Либерал.RU)
14. Современные избирательные системы. Вып. 10: Италия, Малайзия, Перу, Сирия / Т.О. Кузнецова, Л.М. Ефимова, А.Г. Орлов, М.А. Сапронова; науч. ред. А.В. Иванченко, В.И. Лафитский. – М. : РЦОИТ, 2015. – 472 с.
15. Esplora il significato del termine: La Consulta: il Porcellum è incostituzionale La Consulta: il Porcellum è incostituzionale [Электронный ресурс]. – 2013. – Режим доступа до ресурсу : http://www.corriere.it/politica/13_dicembre_04/consulta-boccia-porcellum-incostituzionale-172a817e-5d04-11e3-a319-5493e7b80f59.shtml.
16. Конституционный суд Грузии принял историческое решение – Омбудсмен [Электронный ресурс] // Информационно-аналитический портал Грузия Online. – 2805. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.apsny.ge/2015/pol/1432873132.php>.
17. Конституционный суд удовлетворил иск омбудсмена Грузии против парламента [Электронный ресурс] // Новости-Грузия. – 2015. – Режим доступа до ресурсу : <https://www.newsgeorgia.ge/konstitutsionnyj-sud-udovletvoril-isk-ombudsmena-gruzii-protiv-parlamenta/>.
18. Конституционный суд Грузии упразднил мажоритарные округа [Электронный ресурс] // Sputnik. – 2015. – Режим доступа до ресурсу : <https://sputnik-georgia.ru/politics/20150528/227717122.html>.
19. Мажоритарная система в Грузии сейчас упразднена не будет – Гарибашвили [Электронный ресурс] // Новости-Грузия. – 2015. – Режим доступа до ресурсу : <https://www.newsgeorgia.ge/mazhoritarnaya-sistema-v-gruzii-sejchas-uprazdnena-ne-budet-garibashvili/>.
20. Позиція Інституту виборчого права щодо запиту Конституційного Суду України стосовно рівномірного віднесення закордонних виборчих дільниць до всіх одномандатних виборчих округів м.Києва [Електронний ресурс] // Інституту виборчого права. – 2012. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.eli.org.ua/news/2851>.
21. Ribičič S. From the electoral system referendum to constitutional changes in slovenia (1996-2000) [Электронный ресурс] / Ciril RIBIČIČ // Venice commission. – 2004. – Режим доступа до ресурсу : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-UD\(2004\)008-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-UD(2004)008-e).
22. Существующие обязательства по проведению демократических выборов в государствах-участниках ОБСЕ [Электронный ресурс] // Organization for Security and Co-operation in Europe. – 2003. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.osce.org/node/13957>.
23. Автономов А.С. Аналитический доклад «Российские выборы в контексте международных избирательных стандартов» [Электронный ресурс] / А.С. Автономов // Независимый институт выборов – Режим доступа до ресурсу : <http://www.vibory.ru/Publikat/RVKMIS/dokl-2-6.htm>.

